

С.О. Телліс
аспірант,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Науковий керівник: Д.І. Ткач
доктор політичних наук, професор,
проректор з міжнародних зв'язків,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Інститут президентства в Україні 1991-2014 р.: історично-правові аспекти, суб'єктивні чинники та їх наслідки (частина 1)

У статті в історико-правовому аспекті розглядається генезис формування та розвитку інституту президентства в період 1991-2014 років, аналізується персональний вплив президентів на державну політику, зроблено спробу оцінити наслідки цього впливу

Ключові слова: інститут президентства України, Президент України, спадкоємність влади, вплив особистості президента, президентська влада

С.А. Телліс
аспірант
ВУЗ «Університет економіки і права «КРОК»
Научный руководитель: Д.И. Ткач
доктор политических наук, профессор,
проректор по международным связям,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

Інститут президентства в Украине 1991-2014 г.: історико-правові аспекти, суб'єктивні фактори і їх наслідки (частина 1)

В статье в историко-правовом аспекте рассматривается генезис формирования и развития института президентства в период 1991-2014 годов, анализируется персональное влияние президентов на государственную политику, сделано попытку оценить последствия этого влияния.

Ключевые слова: институт президентства Украины, Президент Украины, преемственность власти, влияние личности президента, президентская власть.

S. Tellis

P.G.,

«KROK» University

Scientific adviser: D. Tkach

Professor, doctor of political Science,

Vice-rector for international Affairs,

«KROK» University

Institute of Presidency in Ukraine 1991-2014: historical and legal aspects, subjective factors and their consequences (part 1)

Article considers the genesis of the formation and development of the Institute of Ukrainian Presidency in the period 1991-2014. Personal influence of the presidents of Ukraine on state policy has been analyzed, an attempt has been made to assess the consequences of this influence.

Keywords: *Institute of Ukrainian Presidency, President of Ukraine, continuity in the functioning of power, influence of the president's personality, presidential power.*

Постановка проблеми

Дослідники зазначають, що президентська влада в пострадянських республіках носить досить виражений особистісний характер. Досвід функціонування інституту президентства в різних пострадянських республіках підтверджує, що рішення, які ухвалювалися главами держав, значною мірою залежали від суб'єктивного бачення президентом тих чи тих проблем та ставали основою моделі управління державою.

За цих умов, зазначений феномен суб'єктивного фактору впливу на історичний розвиток інституту президентства України вартий уваги та дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вивчення окремих аспектів конституційно-правового розвитку інституту президентства в Україні розглядають у своїх дослідженнях Белов Д. М., Бисага Ю. М., Кудряченко А. І. Дослідженню ролі особистості Президентів України у зовнішній та внутрішній політиці присвячено праці Ткача Д. І., Рудича Ф. М., Литвина В. М., Гриценка О. А., Вишняка О. І. та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз аспектів конституційно-правового розвитку інституту президентства в Україні не дає можливість оцінити наслідки персоніфікації цього інституту. Історико-правовий аналіз формування інституту президентства у сукупності з аналізом персонального впливу президентів на державну політику надає можливість оцінити наслідки персоніфікації інституту президентства та надати оцінку проблемам функціонування зазначеної політичної установи в Україні за умови її персоніфікації.

Формулювання цілей статті

Метою статті є історико-правовий аналіз формування інституту президентства у сукупності з аналізом персонального впливу президентів на державну політику України.

Основний матеріал дослідження

Новий етап українського державотворення пов'язаний насамперед із подіями в СРСР 1990 р. З розпадом Радянського Союзу Україна отримала чергову історичну

можливість будувати власну державність.

У червні 1991 р. Верховна Рада (далі – ВР) прийняла Постанову “Про вибори Президента Української РСР”, якою визнала за доцільне заснувати пост Президента Української РСР до прийняття нової Конституції, визнала за доцільне провести вибори Президента Української РСР у 1991 р. та доручила Комісіям ВР Української РСР підготувати проекти Закону про внесення змін і доповнень до Конституції Української РСР [1]. Підписав Постанову Голова Верховної Ради Української РСР – Л. Кравчук. Постановою започатковано процес законодавчого оформлення інституту президентства. На її виконання у 1991 р. розроблено перші нормативно-правові акти, які встановлюють конституційно-правовий статус інституту президентства та роль Президента Української держави.

5 липня 1991 р. Верховна Рада прийняла три закони конституційного значення: Закон “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР”, “Про Президента Української РСР” та “Закон про вибори Президента України” [2], [3], [4].

Відповідно до Закону Президент оголошувався «найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади» [2, ст.114-1]. Глава держави отримав право представляти кандидатуру для призначення та вносити пропозицію про звільнення Прем’єр-міністра [2, ст.114-5, п.6]; за погодженням з ВР призначати Міністрів з питань оборони, внутрішніх справ, закордонних справ, фінансів, юстиції, призначати Голову Комітету державної безпеки [2, ст.114-5, п.7]; утворення і ліквідацію за пропозицією Президента міністерств УРСР [2, п.9 ст.97].

Президент отримував широкі права та повноваження у законодавчій та виконавчій сферах, а саме: підписувати закони та повертати їх зі своїми запереченнями [3, ст.5]; створювати необхідні управлінські та консультативні структури [3, ст.6]; видавати обов’язкові до виконання укази, скасовувати постанови і розпоря-

дження Уряду, а також зупиняти дію органів виконавчої влади [3, ст.7]. Законом про вибори Президента України були визначені принципи участі громадян у виборчому процесі, яким заперечувалося будь-яке обмеження виборчих прав громадян України залежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, політичних переконань, роду і характеру занять [4, ст.2 п.3]. Закон запровадив при виборах глави держави мажоритарну систему абсолютної більшості.

17 вересня 1991 року Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», відповідно до якого у назві й тексті Конституції слова “Президент Української РСР” замінили на «Президент України» [5].

Таким чином була створена правова база для запровадження в Україні інституту президентства.

1 грудня 1991 р. Президентом України було обрано Голову Верховної Ради Леоніда Кравчука, а політичний устрій України набув якості президентської республіки.

За дослідженнями Белова Д. М., Бисаги Ю. М., консенсусу в цьому питанні досягнуто відносно швидко [6, с.51]. У свою чергу А. І. Кудряченко наголошує, що з самого початку це питання не дістало одностайної підтримки депутатського корпусу та головних політичних сил України [7, с.148].

Імовірно, дискусія щодо моделі управління державою була, але реалізація проєкту відбулася в рамках історичних процесів деідеологізації радянських республік. Скасування інституту президентства Української РСР, заснованого цією ж ВР усього 3 місяці тому, мало під собою єдине незаперечне логічне обґрунтування – скасування партійної монополії, а такі значущі зміни Конституції протягом такого мізерного відрізка часу свідчили швидше про згоду всередині керівної еліти.

Щодо теоретичних основ становлення інституту президентства, згідно з Законом

№ 1293-12 від 05.07.91 р. Конституцію Української Радянської Соціалістичної Республіки було доповнено Главою 12-1 «Президент України», якою встановлювалися правовий статус і компетенції Президента, умови й порядок його обрання [2], [8]. Нормативно-правова база регулювання діяльності державних органів залишилася без змін і продовжувала діяти відповідно до статті 3 Закону «Про Правонаступництво України» [9].

Таким чином, створення самостійної Української держави не спричинило радикальних змін Конституції 1978 р. – був обраний шлях внесення змін та доповнень до неї.

«Проголосивши незалежність, ми в той день не змогли вирватися за рамки провінційної системи управління» (Л. Кучма) [10, с.11].

Слід зазначити, що процес вироблення нового Основного Закону тривав. Про це свідчать, зокрема, проекти Конституції України в редакціях 1992 р., 1993 р. Але цей процес відбувався паралельно та не мав підтримки парламентом.

Утворена 1990 р. конституційна комісія, яку очолив Л. Кравчук, розробила і подала на розгляд у комітеті Верховної Ради три проекти нової Конституції: за першим – Україна мала стати президентською республікою, другий проект передбачав створення парламентської республіки з двопалатним парламентом і прем'єр-міністром на чолі уряду, в третьому проекті йшлося про президентсько-парламентську республіку. Проте жоден з цих проектів не здобув підтримки депутатів [11, розділ 11-2].

Об'єктивно – запровадження інституту президентства в Україні відбулося за умов інституціалізації поста Президента СРСР у 1990 році та розпаду Радянського Союзу.

Суб'єктивні підстави створення моделі саме президентської республіки, можливо, були пов'язані із зіткненням інтересів окремих політичних сил, котрі не мали більшості в парламенті, але мали можливість впливати на Президента.

Слід зазначити однаковість історичного процесу в колишніх республіках СРСР:

в умовах деідеологізації держав, скасування партійної монополії, істотного ослаблення центральної влади децентралізація управління вела до прямої загрози розпаду держав. У цих умовах функції реального і формального наступника влади партапарату повинна була виконати нова політична структура – інститут президентства. В умовах політичної реформи інститут президентства ставав ядром нової вертикалі виконавчої влади [12, с.577].

Однак на заснуванні посади Президента однаковість закінчується – президентська влада починає носити досить виражений особистісний характер. У пострадянських політичних моделях формування державного апарату, перехід від однієї економічної системи до іншої, розвиток процесу демократизації, збереження і зміцнення соціальної і міжнародної стабільності, реальне перегрупування еліт – усе проходить через призму особистих якостей президента.

У зв'язку з цим становить інтерес президентство Л. Кравчука з погляду оцінки його особистості й суб'єктивного фактора впливу.

За час президентства Л. Кравчука (1991-1994 рр.) країна стрімко почала виходити зі стану зовнішньополітичної ізоляції, відкрила для себе багато нових можливостей на міжнародній арені. В той же час дослідники зазначають несамостійність та слабохарактерність першого Президента, небажання приймати рішення, які можуть викликати різкий супротив опонентів. Завдяки зазначеним рисам характеру Президента, Україна ввійшла до зони російського впливу через участь у створенні Союзу Незалежних Держав, Чорноморський флот опинився поза контролем держави, сталося фактичне знищення Чорноморського морського пароплавства, становлення Української помісної православної церкви зазнало фіаско, були закладені передумови до угоди про шляхи ядерного роззброєння України [13], [14].

Інститут президентства, як і перший Президент України, – це феномен спадкоємності влади партапарату в рамках іс-

торичних подій деідеологізації держави і відмови від партійної монополії. Започаткування інституту президентства та законодавче закріплення статусу Президента як глави виконавчої влади були підставою створення президентської моделі організації державної влади Української держави.

Слід зазначити, що запровадження посади Президента з широкими повноваженнями не змінювало систему місцевих органів виконавчої влади – Президент не мав реального впливу на їх діяльність. Подальший розвиток державного управління та держави потребував керованих глибоких політичних та економічних реформ. Однак, увесь потенціал, закладений у новій політичній структурі для ефективного вирішення загальнонаціональних проблем, було змарновано Л. Кравчуком у силу його особистих характеристик.

У 1994 році в ході позачергових виборів Президентом України був обраний Леонід Кучма.

У 1995 р. через відсутність Основного Закону виникла конституційна криза, яка закінчилася угодою між Президентом та Верховною Радою Конституційним Договором (далі – Договір) – Закон “Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття Нової Конституції України» [15].

Договір надав Президентіві як главі держави компетенцію здійснювати виконавчу владу через очолюваний ним Уряд – Кабінет Міністрів України та систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади [15, ст.19].

О. Погорілко зазначає, що за Конституційним договором політична система України отримала “сильного” Президента та “слабкого” Прем’єр-міністра. Уряд узагалі, і Прем’єр-міністр зокрема, були виведені поза межі парламентського впливу і контролю [16, розділ 2.3.4].

“Підписанням Конституційного Договору фактично демонтується недієздатна форма організації державної влади через ради. Практичного змісту набуває ідея створення в Україні президентсько-

парламентської республіки” (Л. Кучма) [17].

Договір надав Президенту України необмежену владу, деякі з повноважень слід виокремити. За Договором, Президент призначає Прем’єр-міністра та формує склад Уряду [15, ст.22]; має право вето [15, ст.23]; Президент очолює систему органів виконавчої влади [15, ст.24 п.4]; створює, реорганізує і ліквідує міністерства та органи виконавчої влади, призначає і звільняє з посад керівників цих органів [15, ст.24 п.5]; скасовує акти органів виконавчої влади [15, ст.24 п.6]; здійснює управління державним майном [15, ст.24 п.7]; подає проект Державного бюджету [15, ст.24 п.10]; подає кандидатури на посади Голови Верховного Суду, Вищого арбітражного суду, Генерального прокурора, Правління Національного банку [15, ст.24 п.12]; Президент видає укази і розпорядження, обов’язкові для виконання, у тому числі укази з питань економічної реформи [15, ст.25]. На жаль, Л. Кучма не зміг ефективно скористатися зазначеними повноваженнями для реформування економіки країни, створення умов для подальшого розвитку демократії та розбудови правової держави. Договір лише позначив перегрупування еліт, а правонаступником влади ставав Президент України.

20 березня 1996 р. на розгляд Верховної Ради винесено четвертий проект Конституції, а 28 червня 1996 р. Конституція України була ухвалена Верховною Радою [18]. Переважна більшість основоположних рис нового устрою, насамперед стосовно інституту президентства, були перейняті з Конституційного Договору.

За Конституцією 1996 р. Президент України є главою держави і виступає від її імені [18, ст.102]. Таким чином, Законом інститут президентства було виведено поза межі виконавчої влади. Але зміст повноважень глави держави, незважаючи навіть на те, що частина з них потребує контрастигування Прем’єр-міністра і компетентного міністра, засвідчує наявність у Президента реальної влади, насамперед компетенції у сфері виконавчої влади. Гла-

ва держави отримав право призначати (за згодою ВР) та припиняти повноваження Прем'єр-міністра, приймати рішення про його відставку [18, ст.106, п.9]; призначати (за поданням Прем'єр-міністра) та припиняти повноваження членів Уряду, керівників органів виконавчої влади [18, ст.106, п.10]; призначати (за згодою ВР) та звільняти з посади Генерального прокурора [18, ст.106, п.11]; призначати половину складу Ради Національного банку [18, ст.106, п.9]; призначати половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення [18, ст.106, п.13]; призначати на посади та звільняти з посад (за згодою ВР) голів Антимонопольного комітету, Фонду державного майна, Державного комітету телебачення і радіомовлення [18, ст.106, п.14]; утворювати та ліквідувати (за поданням Прем'єр-міністра) міністерства та органи виконавчої влади [18, ст.106, п.15]; скасовувати акти Уряду [18, ст.106, п.16].

Безперечно, прийняття Конституції завершило дуже важливий етап побудови як правової системи загалом, так і систем влади та державного управління зокрема, закріпила правовий статус Президента України й основи його правової діяльності.

Протягом 1995-1996 років було завершено формування президентської республіки та надано їй якісно нових атрибутів. Загалом повноваження українського Президента були високими з міжнародного погляду [19, с. 9].

Але чому проект президентської республіки не здобув підтримки депутатів у 1992 році за поданням Л. Кравчука, а таку модель було реалізовано за час президентства Л. Кучми: розуміння події вимагає осмислення причин, що зумовили її виникнення.

Розпочнемо з того, що Л. Кучма належав до представників директорського корпусу, причому був одним із самих шанованих і авторитетних керівників. На тлі державних інститутів, які тільки почали формуватися на початку 90-х років, і відсутності чіткого розмежування повноважень виконавчої та законодавчої влади

найбільш стійкою і впливовою стала фігура директора держпідприємства. Без особливих труднощів отримавши 27 березня 1991 року від Верховної Ради Закон "Про підприємства в УРСР", який давав їм повну економічну свободу, директорський корпус отримав у своє повне розпорядження мільярдні активи при відсутності елементарної системи контролю з боку держави [20].

Безсумнівно, «червоний директорат» належав до керівної еліти і впливав на формування влади. На тлі наявної необхідності прискореного переходу від однієї економічної системи до іншої та практичних дій в економічній площині в 1992 р. за підтримки директорату підприємств української важкої індустрії Л. Кучма стає Прем'єр-міністром України і займає цей пост до вересня 1993 року.

Протягом 1991-1992 рр. сформувався подвійний спосіб інвестири призначення і звільнення членів Кабінету Міністрів, а остаточно утвердився наприкінці 1992 р. за прем'єрства Л. Кучми, коли Верховна Рада делегувала новому Урядові право видавати спеціальні декрети (передусім в економічній сфері), що мали силу закону. Внаслідок цього помітно послаблено в політичному устрої України компоненти парламентаризму на користь президенталізму. В такому стані політична система України фактично перебувала аж до прийняття у 1996 р. нової Конституції [6, с.54].

Екс-радник Л. Кучми О. Пасхавер зазначив: «У 1992-1993 роках найбільш характерною рисою законодавчих і нормативних актів, що відразу впадає в очі, особливо якщо аналізувати не окремі акти, а весь їх корпус, була повна ідейна плутанина. Не тільки один акт суперечив іншому, але і частини актів, взаємовиключали одне одного» [21, с.81].

Боротьба між Президентом і парламентом в Україні в перші роки незалежності породила систему зі змішаними компонентами [22, с.60].

У 1992 році Л. Кучма у прем'єрській промові відкрито декларує свої представницькі завдання: «...необхідно відмови-

тися від створення паралельних Кабінету Міністрів структур, відновити єдину вертикальну структуру виконавчої влади з опорою на регіони». І далі: «У разі мого обрання буду просити президента і Верховну Раду законодавчо закріпити подвійне підпорядкування регіональних державних адміністрацій: президенту – з питань політики державного будівництва, прем'єр-міністру – з питань економіки і управління територіями. У цьому випадку доцільно було б призначити представників президента, глав державних адміністрацій указом президента України за поданням прем'єр-міністра» [23, с.11].

Якщо не фіксуватися на стані, а фіксуватися на динаміці процесу, стає наявним активне структурування моделі управління державою у відповідності до організаційної структури типового концерну.

“... другий Президент України, – на думку того ж О. Пасхавера, – зрозумів тенденції розвитку економіки країни і використував ситуацію, хоча і не без користі для себе» [24].

Надалі, при розробці концепції виконавчої влади учасники «концерну» орієнтувалися на досягнення більш економічних цілей, що мало відображення у моделі управління республікою загалом.

З обранням Л. Кучми Президентом свідомо політика створення бізнес-еліт або «національної олігархії» стала наявною: «Капіталізму без капіталістів, без національної буржуазії, в тому числі великої, не буває. Але все 15 років нашої незалежності нас штовхали на шлях створення капіталізму дрібних крамарів, малого підприєм-

ництва, капіталізму без великої національної буржуазії. Як в Польщі. Я говорив про це не раз. Така модель убивча для України. Вона убивча навіть з точки зору структури української економіки – її основу складають промислові гіганти... “ [23, с. 283].

Висновки

Логіка розвитку влади не завжди взаємно узгоджена з логікою суспільного розвитку, а тим більше з її теоретичним осмисленням. Зокрема, це стосується і конституційного процесу. Склалося так, що Конституція України 1996 р. стала текстом, прийнятим Верховною Радою внаслідок компромісу не стільки на науковій, оскільки на політично-кон'юнктурній основі, що не могло не позначитися і на самому тексті [25, с.8].

Іншими словами, Конституція України 1996 р. – це спроба вмістити в один документ усі суперечності корпоративної організації управління і демократичних засад суспільної платформи.

Загальне цілепокладання стало вирішальним фактором у прийнятті Конституції 1996 року з формою управління близькою до президентської, а вирішальним фактором для прийняття такої форми управління стало наявність єдиного прийнятного для всіх гаранта соціально-політичних процесів – Л. Кучми.

Єдиною категоричною інновацією, що була введена у систему правління, було заснування і формування інституту президентства. А щодо політичної системи загалом, то вона розвивалася як компроміс кон'юнктурних тактик або зовсім не розвивалася.

Література

1. Постанова від 21.06.1991№1228-ХІІ. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про вибори Президента Української РСР». Документ 1228-12. – [Електронний ресурс] – URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1228-12>
2. Закон від 05.07.1991 №1293-ХІІ Закон УРСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР». Документ1293-12, перша редакція. – [Електронний ресурс] — URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1293-12/ed19910705>
3. Закон від 05.07.1991№1295-ХІІ. Закон УРСР «Про Президента Української РСР». Документ1295-12. – [Електронний ресурс] – URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1295-12>
4. Закон від 05.07.1991№1297-ХІІ Закон України «Про вибори Президента України». Документ1297-12. – [Електронний ресурс] – URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1297-12>

5. Закон від 17.09.1991 №1554-ХІІ Закон України «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР». Документ1554-12. – [Електронний ресурс]. – URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1554-12>
6. Белов Д. М., Бисага Ю. М. Досвід конституційно-правового регулювання інституту президента в зарубіжних країнах: Монографія / Д. Белов. – Ужгород: Ліра, 2007. – 275 с.
7. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За заг. ред. д.і.н., проф. А. І. Кудряченка. – К.: НІСД, 2007. – 396 с. – [Електронний ресурс] – URL: http://old.niss.gov.ua/book/Kudr_mon/05.pdf
8. Закон від 20.04.1978 №888-ІХ Конституція (Основний Закон) України. Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року. – [Електронний ресурс] – URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/888-09>
9. Закон від 12.09.1991 №1543-ХІІ Про правонаступництво України. Документ1543-12. – [Електронний ресурс]. – URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1543-12>
10. Леонид Кучма: «После майдана 2005-2006. Записки президента». – [Електронний ресурс] – URL: http://www.kuchma.org.ua/upload/iblock/303/posle_maidana_2005_2006_zapiski_prezidenta.pdf
11. Заруба В. М. Історія держави і права України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. Заруба // Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Кафедра теорії та історії держави і права. — К.: Істина, 2006. – 416 с.
12. Демократія і авторитаризм: російський конституціоналізм в сравнительной перспективе: монографія / А. Медушевский. – Издательство: Директ-Медиа, 2015. – 656 с.
13. Ткач Д. І. Роль суб'єктивного чинника у зовнішній політиці України за часів Президента Л.М. Кравчука / Д. Ткач // Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal. – Вип.01. – 2017. – С.41а / Д. І. Ткач // Часопис «Персонал». – Вип.№6. – 2014. – С. 75-90.
14. Рудич Ф. М. Президенти сучасної України. – [Електронний ресурс] – URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_89/rudych_presydeny.pdf
15. Конституційний договір від 08.06.1995 № к/95-ВР. «Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. Документ1к/95-вр. – [Електронний ресурс]. – URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1к/95-вр>
16. Вегеш М. М. Політологія / М. Вегеш. – К.: Знання, 2008. – 384 с.
17. Л. Кучма. Кроки становлення національної економіки: 1994–2004 роки. – [Електронний ресурс] – URL: <http://www.kuchma.org.ua/upload/iblock/9fb/stepsldk.pdf>
18. Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Конституція України. Документ 254к/96-вр, перша редакція. – [Електронний ресурс] – URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/ed19960628>
19. Presidential Election and Constitutional Reform Version: February 19, 2005. – [Електронний ресурс]. — URL: <https://www.kuwi.europa-uni.de/de/lehrstuhl/vs/politik3/Dokumente/publikationen/beichelt2005presidential.pdf>
20. Ларцев В. Как выбирали модель приватизации / В. Ларцев // Экономическая правда. – 31 октября 2012. – [Електронний ресурс]. – URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2012/10/31/341712/>
21. Пасхавер О. Украинские реформы или приватизацию никто не любит. – [Електронний ресурс]. – URL: <http://c-e-d.info/img/pdf/1.pdf>
22. Курта Г., Кемпе И., Андрейко В. Президентские выборы и Оранжевая революция: влияние на трансформационные процессы в Украине. – [Електронний ресурс]. – URL: http://www.fes.kiev.ua/Dokument/election_rus.pdf
23. Пасхавер О. Кучма был самым продуктивным руководителем Украины / О. Пасхавер // Интернет-издание Odessa Daily. – 30 мая 2011. – [Електронний ресурс]. – URL: <http://odessa-daily.com.ua/news/pasxaver-kuchma-id33914.html>
25. Черленяк І. І. Модифікація Конституції України в контексті ефективності системи державного управління. – [Електронний ресурс]. – URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej2/txts/polprav/05ciisdu.pdf>